

Date: 3rd August-2026

UDK: 811.111'37:811.512.133'37

**“ADOLAT” KONSEPTINING INGLIZ VA O‘ZBEK
LINGVOMADANIYATIDAGI VERBALIZATSIYASI: KOGNITIV-SEMANTIK
YONDASHUV**

Yazdankulova Gulnigor Muzaffarovna

Samarqand davlat chet tillar instituti

Annotatsiya: Mazkur tezis ingliz va o‘zbek lingvomadaniyatida “Adolat” konseptining verbalizatsiya usullarini qiyosiy-kognitiv va semantik jihatdan o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda konseptning bevosita nomlanishi bilan bir qatorda sinonimik, antonimik, frazeologik, paremiologik va badiiy-kontekstual birliklar orqali ifodalanishi tahlil qilindi. Ingliz tilida justice konsepti justice, fair, fairness, just, law, right, equity, judgment, court, mercy kabi birliklar orqali turli darajalarda verbalizatsiya qilinishi aniqlandi. O‘zbek tilida esa adolat, odil, haqqoniylik, haq, nohaq, zulm, rostlik, to‘g‘rilik kabi birliklar mazkur konseptning turli komponentlarini ifodalaydi. Badiiy asarlar va maqollar tahlili “Adolat” konseptining faqat nominativ birliklar bilan emas, balki butun bir semantik tarmoq orqali reprezentatsiya qilinishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: verbalizatsiya, konsept, adolat, justice, kognitiv semantika, lingvomadaniyat, paremiologiya, badiiy diskurs, metafora, semantik maydon.

Аннотация: Тезис посвящён сопоставительно-когнитивному исследованию способов вербализации концепта «Adolat/Justice» в английской и узбекской лингвокультурах. Рассматриваются номинативные, синонимические, антонимические, фразеологические и паремиологические единицы, репрезентирующие концепт. Показано, что содержание концепта раскрывается не отдельной лексемой, а целой семантической сетью единиц.

Ключевые слова: вербализация, концепт, справедливость, adolat, justice, когнитивная семантика, лингвокультурология.

Abstract: The thesis offers a comparative-cognitive study of the verbalization patterns of the concept “Justice/Adolat” in English and Uzbek linguocultures, examining nominative, synonymic, antonymic, phraseological and paremiological units. The analysis shows that the concept is represented not by a single lexeme but by an entire semantic network of units, revealing both a shared universal core and culturally specific zones of verbal activation.

Key words: verbalization, concept, justice, adolat, cognitive semantics, linguoculturology, semantic field.

Kirish

Til va tafakkur munosabati zamonaviy antropotsentrik tilshunoslikning asosiy masalalaridan biridir. Til insonning borliqni qanday idrok etishi, baholashi va konseptuallashtirishini aks ettiradi. Shu sababli ma’lum bir konseptning qaysi so‘zlar,

Date: 3rd August-2026

birikmalar, frazeologik birliklar, maqollar va badiiy tasvirlar orqali ifodalanishini o'rganish xalqning lingvomadaniy dunyoqarashini aniqlashga yordam beradi.

“Adolat” konsepti bu borada alohida ahamiyatga ega, chunki u bir vaqtning o'zida axloqiy, huquqiy, ijtimoiy va madaniy mazmunga ega. Inson “adolat” haqida fikr yuritganda faqat biror hukm yoki sud qarorini emas, balki to'g'rilik, haqqoniylik, tenglik, huquq, burch va insoniy munosabatlarni ham nazarda tutadi.

O'zbek tilining izohli lug'atiga ko'ra, “adolat” leksemasi “odilona ish tutish, odillik” ma'nolarini anglatadi (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2006–2008). Demak, leksemaning o'zida ham harakat (“ish tutish”), ham shaxsiy sifat (“odillik”) komponenti mavjud.

Ingliz tilida justice esa ko'pincha ijtimoiy va huquqiy munosabatlar bilan bog'liq holda ishlatiladi. Biroq badiiy va paremiologik kontekstda uning mazmuni ancha kengayib, axloqiy baholash, insoniylik va taqdir tushunchalarini ham qamrab oladi.

Verbalizatsiya tushunchasi va uning kognitiv asoslari

Konseptning verbalizatsiyasi deganda inson ongida mavjud bo'lgan konseptual mazmunning muayyan til birliklari orqali tashqi ifodaga chiqishi tushuniladi. Bunda konsept bitta leksema bilan cheklanmaydi; uning turli qirralari turli nominativ birliklar orqali ifodalanishi mumkin, bu esa Lakoff va Johnsonning konseptual metafora va freym nazariyasi bilan uzviy bog'liqdir (Lakoff, Johnson, 1980).

Masalan, o'zbek tilida: adolat → odil → haqqoniy → haq → to'g'ri → nohaq → zulm → adolatsizlik kabi birliklar o'zaro semantik munosabatga kirishadi.

Ingliz tilida esa: justice → just → fair → fairness → right → equity → lawful → injustice → unfair kabi birliklar konseptning turli semantik komponentlarini verbalizatsiya qiladi.

Bu birliklarning barchasi mutlaq sinonim emas — har biri konseptning muayyan qirrasini ajratib ko'rsatadi. Masalan, justice umumiy abstrakt qadriyatni bildirsa, fair ko'proq munosabat yoki qarorning xolisligini, law huquqiy tizimni, judgment esa qaror yoki hukm jarayonini faollashtiradi. Demak, konseptning verbal maydoni leksema va uning sinonimlari yig'indisidan ko'ra kengroq hodisadir (Lakoff, 1987).

O'zbek lingvomadaniyatida “Adolat” konseptining verbal maydoni

O'zbek tilida “adolat” konseptining verbalizatsiyasi bir necha asosiy yo'nalishda amalga oshadi.

1. Bevosita nominatsiya

Konseptning eng asosiy verbal reprezentanti — adolat leksemasidir. U muayyan munosabat yoki qarorning odilona ekanligini bildiradi. Masalan: adolat qaror topmoq; adolat izlamoq; adolat talab qilmoq; adolat o'rnatmoq; adolat tantana qilmoq.

Mazkur birikmalarda adolat abstrakt tushuncha bo'lishiga qaramay, u harakat qiluvchi subyekt kabi tasvirlanadi. “Adolat qaror topadi”, “adolat tantana qiladi” kabi konstruksiyalar konseptning personifikatsiya modeli asosida verbalizatsiya qilinishini ko'rsatadi — bu, Lakoff va Johnson ta'kidlaganidek, abstrakt qadriyatning inson ongida faol kuch sifatida konseptuallashtirilishining tipik namunasidir (Lakoff, Johnson, 1980).

2. Shaxsiy sifat orqali verbalizatsiya

Adolat konsepti odil, halol, to'g'ri, haqqoniy kabi sifatlar orqali ham ifodalanadi. Bunda konsept abstrakt ijtimoiy qadriyatdan konkret shaxsning xususiyatiga ko'chadi: ADOLAT → ODIL INSON. Ya'ni adolatli jamiyatni yaratishdan oldin adolatli shaxs mavjud bo'lishi kerak degan kognitiv model yuzaga keladi.

3. Antonimik verbalizatsiya

Konseptni o'rganishda uning qarama-qarshi qutbini aniqlash ham muhim. O'zbek tilida "adolat"ning antonimik maydonini adolatsizlik, nohaqlik, zulm, zo'ravonlik, tarfakshlik, insofsizlik kabi birliklar tashkil etadi.

Bunda "adolat" konsepti ko'pincha uning aksi orqali ham anglanadi: zulm mavjud bo'lgan vaziyatda adolatga ehtiyoj kuchayadi. Shunday qilib, ADOLAT ↔ ZULM qarama-qarshiligi o'zbek lingvomadaniyatidagi muhim kognitiv oppozitsiyalardan biri sifatida ko'rinadi. Bu oppozitsiya xalq maqollarida ham izchil aks etadi, jumladan "Zulm bilan tikkan devor mustahkam bo'lmas" maqoli adolatsiz asosda qurilgan har qanday tuzumning barqaror bo'lmasligini ta'kidlaydi (Mirzayev va boshq., 2005).

O'zbek badiiy adabiyotida verbalizatsiya

Alisher Navoiy ijodi "adolat" konseptining o'zbek lingvomadaniyatidagi tarixiy va ma'naviy qatlamlarini ko'rish uchun muhim materialdir. "Hayrat ul-abror"da ijtimoiy-siyosiy va axloqiy masalalar keng yoritilib, inson, jamiyat, hukmdorlik va ma'naviyat masalalari o'zaro bog'langan holda tasvirlanadi (Navoiy).

Navoiy badiiy tafakkurida adolat faqat qonuniy qaror emas, balki insonning axloqiy kamoloti bilan bog'liq tushunchadir. Shu sababli adolatning verbal maydonida odillik, insoflilik, rostlik va insonparvarlik kabi tushunchalar ham faollashadi.

Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida esa adolat konsepti ko'proq ijtimoiy munosabatlar va inson taqdiri bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi (Qodiriy). Romandagi konfliktlar orqali shaxsiy manfaat, jamiyat me'yorlari va insoniy haq o'rtasidagi munosabatlar ochiladi. Bu yerda adolat konsepti bevosita "adolat" so'zi orqali emas, balki haq, nohaqlik, to'g'rilik, zulm va insoniylik kabi birliklarning kontekstual munosabati orqali ham yuzaga chiqadi.

Ingliz lingvomadaniyatida "Justice" konseptining verbalizatsiyasi

Ingliz tilidagi justice konseptining verbal maydoni huquqiy, axloqiy va ijtimoiy birliklarni qamrab oladi. Asosiy birliklarni quyidagicha guruhlash mumkin: nominativ guruh — justice, fairness, equity; huquqiy guruh — law, court, judge, judgment, legal, rights; axloqiy guruh — right, moral, honest, fair, mercy; salbiy guruh — injustice, unfairness, wrong, oppression.

Bu guruhlar o'rtasidagi semantik aloqalar "justice" konseptining ko'p qatlamli ekanligini ko'rsatadi. Masalan, justice umumiy qadriyatni bildirsa, fairness xolislik va teng munosabat komponentini kuchaytiradi; law adolatni institutsional tizim bilan bog'laydi; mercy esa adolatning qat'iy jazo modelini insoniylik bilan muvozanatlashtiruvchi komponent sifatida namoyon bo'ladi.

Date: 3rd August-2026

Shakespeare asarlarida justice konseptining verbalizatsiyasi

“The Merchant of Venice” asari justice konseptining verbal va kognitiv jihatdan murakkab ifodasini kuzatish uchun muhim manbadir. Asarning sud sahnasida justice, law, mercy, judgment kabi tushunchalar bir semantik maydonda faol ishlaydi; sud jarayonining o‘zi “justice”ning institutsional modelini yuzaga keltiradi (Shakespeare).

Shakespeare matnida Shylock qonuniy kelishuvga tayanadi va o‘z talabini justice bilan bog‘laydi. Portia esa sud jarayonida mercy tushunchasini ilgari suradi. Shu tariqa badiiy diskursda ikki kognitiv model to‘qnashadi: JUSTICE AS STRICT LAW va JUSTICE AS MERCY-BALANCED FAIRNESS. Bu oppozitsiya “adolat faqat qonunning mexanik qo‘llanishi emas” degan murakkab kognitiv xulosaga olib keladi. Mazkur asar bo‘yicha zamonaviy tadqiqotlarda ham justice va mercy o‘rtasidagi munosabat markaziy mavzulardan biri sifatida ko‘rsatiladi (Godlewski, 2024).

Ingliz maqollarida verbalizatsiya

Paremiologik birliklar xalqning kollektiv tajribasini ixcham shaklda saqlab qoladi, shu sababli maqollar konseptlarni tadqiq qilishda muhim manba hisoblanadi.

Ingliz tilidagi “Justice delayed is justice denied” maqolida justice vaqt bilan bog‘lanadi (Speake, Simpson, 2003). Bu yerda adolat abstrakt tushuncha bo‘lib qolmay, amalga oshirilishi kerak bo‘lgan ijtimoiy jarayon sifatida konseptuallashtiriladi. Maqolning kognitiv modeli: ADOLAT → QAROR → O‘Z VAQTIDA AMALGA OSHIRISH → ISHONCH.

Shuningdek, ingliz maqollarida sabab va oqibat munosabati orqali adolatga yaqin kognitiv model ham uchraydi: insonning xatti-harakati muayyan natijaga olib keladi. Bunday paremiologik model adolatni faqat sud yoki qonun emas, balki axloqiy sabab-oqibat tizimi sifatida ham tasavvur qilish imkonini beradi.

Ingliz va o‘zbek tillarida verbalizatsiyaning qiyosiy modeli

Ikki til materiallari asosida “Adolat” konseptining verbalizatsiyasini quyidagi jadvalda umumlashtirish mumkin (1-jadval).

Verbalizatsiya turi	O‘zbek tili	Ingliz tili
Asosiy nominatsiya	adolat	justice
Sifat	odil, haqqoniy	just, fair
Tenglik	teng, barobar	equal, fair
Huquqiy qatlam	qonun, sud, hukm	law, court, judgment
Axloqiy qatlam	halollik, insof, rostlik	honesty, morality, right
Ijobiy natija	adolat qaror topadi	justice is served
Salbiy holat	adolatsizlik, nohaqlik, zulm	injustice, unfairness
Insoniylik	rahm, shafqat	mercy
Paremiologik qatlam	haq va nohaqlik oppozitsiyasi	justice, fairness, consequence

Jadvaldan ko‘rinadiki, verbalizatsiyaning umumiy markazi ikki tilda ham haqqoniy va xolis munosabat g‘oyasidir. Biroq o‘zbek tilida “adolat”ning verbal maydoni haq–nohaq, odil–zolim, adolat–zulm kabi axloqiy oppozitsiyalar bilan faol bog‘lanadi. Ingliz tilida esa justice–law–court–judgment–fairness zanjiri nisbatan yaqqol namoyon bo‘ladi.

Date: 3rd August-2026

Bu holat ikki konseptual tizim o'rtasida mutlaq farq mavjudligini anglatmaydi — aksincha, universal konseptning turli madaniyatlarda turli semantik markazlar orqali faollashishini ko'rsatadi.

Kognitiv-semantik model

Tadqiqot materiallari asosida “Adolat” konseptining umumlashtirilgan kognitiv modelini quyidagicha ifodalash mumkin:

Markaziy qatlam: ADOLAT / JUSTICE → HAQQONIYLIK – FAIRNESS → TENG MUNOSABAT – EQUALITY.

Huquqiy qatlam: QONUN – LAW → SUD – COURT → HUKM – JUDGMENT → JAZO/QAROR – PUNISHMENT/DECISION.

Axloqiy qatlam: ODILLIK – JUSTNESS → HALOLLIK – HONESTY → INSONIYLIK – HUMANENESS → RAHM-SHAFQAT – MERCY.

Salbiy qatlam: ADOLATSIZLIK – INJUSTICE → NOHAQLIK – UNFAIRNESS → ZULM – OPPRESSION.

Mazkur model konseptning verbal maydoni ichki ierarxiyaga ega ekanini ko'rsatadi.

Lingvomadaniy tafovutlarning izohi

Ingliz va o'zbek lingvomadaniyatidagi farqlarni faqat til tizimining farqi bilan tushuntirish yetarli emas. Konseptual tizimga tarixiy tajriba, ijtimoiy tuzilma, diniy-axloqiy qarashlar, huquqiy madaniyat va badiiy an'analar ham ta'sir qiladi.

O'zbek madaniy makonida adolat qadimdan axloqiy va ijtimoiy tartib bilan bog'liq bo'lib kelgan; Navoiy ijodida uning hukmdor, jamiyat va inson axloqi bilan aloqasi bunga misol bo'la oladi. Ingliz badiiy diskursida esa “justice” ko'pincha huquqiy institutlar, sud, qonun va individual huquqlar bilan birga tasvirlanadi, buni Shakespeare'ning “The Merchant of Venice” asari ayniqsa aniq namoyon qiladi.

Shunday qilib, ikki lingvomadaniyatda konseptning universal yadrosi bir, biroq verbal faollashuv zonalarini turlicha.

Muhokama

Tadqiqot natijalari “Adolat” konseptining verbalizatsiyasini faqat “adolat = justice” tarzidagi lug'aviy muvofiqlik orqali tushuntirib bo'lmashligini ko'rsatadi. Bunday yondashuv konseptning madaniy va kognitiv qatlamlarini e'tibordan chetda qoldiradi.

Masalan, justice va adolat to'g'ridan-to'g'ri ekvivalent birliklar bo'lsa-da, ularning semantik maydonlari to'liq bir xil emas. O'zbek tilida “haq” leksemasi adolat konsepti bilan kuchli bog'liq bo'lsa, ingliz tilida right va rights birliklari shu funktsiyaning ayrim qirralarini ifodalashi mumkin, ammo “haq”ning barcha madaniy-semantik mazmunini faqat right bilan tenglashtirish mumkin emas. Xuddi shuningdek, mercy va rahm-shafqat birliklari o'rtasida umumiy semantik kesishma mavjud bo'lsa-da, ularning lingvomadaniy konnotatsiyasi turlicha bo'lishi mumkin. Demak, konseptlararo qiyoslashda lug'aviy ekvivalentlikdan ko'ra funksional-konseptual ekvivalentlik tamoyili muhimroqdir.

Xulosa

Ingliz va o'zbek tillarida “Adolat” konsepti keng va ko'p qatlamli verbal maydon orqali ifodalanadi. Uning markaziy nominativ birliklari mos ravishda justice va adolat

Date: 3rd August-2026

bo'lsa-da, konseptning to'liq mazmuni sinonimik, antonimik, huquqiy, axloqiy, frazeologik, paremiologik va badiiy birliklar tizimi orqali shakllanadi.

O'zbek tilida adolat konseptining verbal maydonida haq, odil, haqqoniylik, to'g'rilik, insof, zulm, nohaqlik kabi birliklar muhim o'rin tutadi. Ingliz tilida esa justice, just, fair, fairness, law, right, equity, court, judgment, mercy, injustice kabi birliklar konseptning turli qirralarini verbalizatsiya qiladi.

Badiiy asarlar tahlili abstrakt konseptning personajlar va voqealar orqali konkretlashtirilishini ko'rsatdi. Shakespeare ijodida justice qonun va sud bilan bir qatorda mercy bilan munosabatga kirishsa, Navoiy va Qodiriy badiiy tafakkurida adolat axloqiy, ijtimoiy va insoniy qadriyatlar bilan uzviy bog'lanadi.

Paremiologik materiallar esa adolat konseptining xalqning kollektiv tajribasida qanday saqlanishini ko'rsatadi. Ingliz maqollarida adolatning o'z vaqtida amalga oshirilishi, sabab-oqibat va ijtimoiy ishonch masalalari faollashsa, o'zbek maqollarida haq va nohaq, odil va zolim, yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi axloqiy oppozitsiyalar muhim konseptual asosni tashkil etadi.

Shunday qilib, "Adolat" konsepti ikki lingvomadaniyatda ham universal insoniy qadriyat sifatida namoyon bo'lsa-da, uning verbalizatsiya usullari va semantik faollashuv zonolari milliy dunyoqarash bilan belgilanadi. Bu esa konseptning qiyosiy-kognitiv tadqiqi tarjima, lingvomadaniyat, semantika va konseptologiya uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. — Chicago: University of Chicago Press, 1987.
2. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980.
3. Speake J., Simpson J. A. (Eds.). The Oxford Dictionary of Proverbs. — Oxford: Oxford University Press, 2003.
4. Mirzayev T., Musaqllov A., Sarimsoqov B., Turdimov Sh. O'zbek xalq maqollari. — Toshkent: Sharq, 2005.
5. Navoiy A. Hayrat ul-abror. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
6. Qodiriy A. O'tkan kunlar. — Toshkent: Sharq.
7. Shakespeare W. The Merchant of Venice.
8. Godlewski M. "Fie upon the law": The Thomistic Perspective on Justice and Mercy in The Merchant of Venice // Rocznik Komparatystyczny. — 2024. — Vol. 15. — P. 81–98.
9. O'zbek tilining izohli lug'ati: 5 jildli / Tahr. hay'ati. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

